

PAPER DETAILS

TITLE: İçtimâî Tefsir Gelenegi Açısından Abidin Pasa'nin Tefsirci Kimligi

AUTHORS: Ferid PIKU

PAGES: 28-39

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1051920>

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ابلن للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN :2564 -7903 Yıl/Year :3 - İlkbahar/Spring 2020 - Sayı / Issue :5

TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İLAHİYAT FAKÜLTELERİ

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية / Journal of Islamic Studies

Yıl / Year: 3 – İlkbahar / Spring 2020 – Sayı / Issue: 5

ISSN: 2564-7903

Dergimizin Tarandığı Veritabanı ve İndeksler:

Araştırma Makaleleri / Articles

İÇTİMÂÎ TEFSİR GELENEĞİ AÇISINDAN ABİDİN PAŞA’NIN TEFSİRCİ KİMLİĞİ

Alfred Piku*

Geliş Tarihi : 20 Aralık 2019

Kabul Tarihi : 11 Şubat 2020

Öz:

Prevezeli Abidin Paşa, Arnavut asıllı olup Sultan II. Abdülhamit döneminde önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Üstlendiği siyasi ve idari görevlere ilaveten birçok dinî ve edebî esere imza atmıştır. Bulunduğu görevler esnasında edindiği tecrübelerle dayalı olarak kaleme aldığı çalışmalarda Müslümanların dinî ve sosyal sorunlarını da ele almıştır. Bunlar arasında bazı âyetlerin sosyolojik bakış açısıyla tefsir edildiği *Meâlî-i İslâmiyye* isimli eser dikkat çekmektedir. Eserde Abidin Paşa çeşitli surelerden seçtiği âyetlerin öncelikle mealini vermiş; ardından da âyetleri ictimâî tefsir yaklaşımının ilk örneklerinden sayılabilecek şekilde tefsir etmiştir. Abidin Paşa toplumun güncel sorunlarını iyi kavrayan bir devlet adamı olmanın yanında bu sorunlara Kur’an-ı Kerim âyetleri ışığında çözüm aramıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, Abidin Paşa’nın sosyolojik tefsir yaklaşımının öncülerinden birisi olup olmadığını ortaya çıkarmaktır. Bunun için *Meâlî-i İslâmiyye* isimli eserinde dile getirdiği sorunlar ve bunlara dair çözüm önerileri ele alınıp değerlendirilmiştir. Âyetlere getirmiş olduğu izahlar ve yaptığı teklifler açısından bakıldığında Abidin Paşa’nın âyetlerin anlaşılmasında sosyolojik tefsir yaklaşımını sergileyen ilk müelliflerden birisi olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mufessirleri, İctimâî Tefsir, XIX. Yüzyıl Tefsirleri, Mealî-i İslamiyye.

ABIDIN PASHA AS A COMMENTATOR OF QUR’AN FROM THE PERSPECTIVE OF SOCIOLOGICAL TAFSİR’S TRADITION

Abstract:

Abidin Pasha of Preveza, is of Albanian origin, and he was an important statesman during the reign of Sultan II. Abdulhamid. In addition to his political and administrative duties, he has published many religious and literary works. In his works based on his experiences, he also discussed the religious and social problems of Muslims. Among them, a work called *Meâlî-i İslâmiyye*, in which some verses are interpreted from a sociological perspective, draws attention. In the work, Abidin Pasha gave the meaning of selected verses from various suras and commented them in a way that can be considered as the first examples of the ictimâî (sociological) tafsir approach. Abidin Pasha, as well as being a statesman who grasps the current problems of the society, sought solutions to these problems in the light of Quranic verses. Therefore, the aim of this study is to determine whether Abidin Pasha is one of the pioneers of the sociological commentary approach. For this purpose, the problems he has expressed in his work called *Meâlî-i İslâmiyye* and solutions for them have been discussed and evaluated. When we look at the explanations he brought to the verses and his proposals, it was understood that Abidin Pasha was one of the first authors to exhibit the sociological commentary approach in understanding the verses.

Keywords: Ottoman Commentators, Ictimâî (Sociological) Tafsir, Tafsirs of the XIX’t century, Mealî-i İslamiyye.

* FSM Vakıf Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora öğrencisi, feridpiku1453@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-1684-1731.

İntihal: Bu makale “iThenticate” intihal tarama programında taranmış ve intihal içermediği tespit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Atıf / Citation: Piku, Alfred. “İctimâî Tefsir Geleneği Açısından Abidin Paşa’nın Tefsirci Kimliği”. *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* / 5 (Nisan 2020): 28-39.

Giriş

XIX. yüzyıl Müslümanlar ve özellikle Osmanlı Devleti için hassas ve zor bir dönemdir. Bir taraftan Osmanlı'nın siyasi iktidarı ve askeri gücü zayıflamış, diğer taraftan içtimaî, dinî, ilmî, fikrî ve ahlakî açıdan toplum zaafa uğramıştır. Bu dönemde birçok ilim ve fikir adamı, Müslümanların içinde bulundukları bu durumu nasıl karşılamaları ve bu ahvalden nasıl kurtulabileceklerine dair birçok eser kaleme almıştır. Toplumun söz konusu sorunlarına çözüm arayan önemli simalardan birisi de devlet adamı kimliğinin yanı sıra fikri altyapısı ve İslâmî ilimlerdeki derinliği ile bilinen Abidin Paşa'dır. Onun eserleri arasında *Meâli-i İslâmiyye* adlı çalışması, toplumsal sorunlara yönelik bilgi, tecrübe ve önerilerini içermesi bakımından müstesna bir yere sahiptir.

Devlet kademelerindeki resmi görevlerine rağmen Abidin Paşa'nın ilmiye sınıfı ve ilim meclisleriyle olan irtibatı ile eser telifindeki üstün gayreti onun ilme olan merak, iştiaak ve ilgisini bariz bir şekilde göstermektedir. Onun iyi bir ilmi eğitim almış olması, önemli eserlere imza atması ile başarılı bir devlet adamı vasıflarını şahsında mezcetmesi çalışmamızın ana konusunu oluşturması için yeterli gerekçe sunmaktadır. Zira resmi görevleri sayesinde toplumsal sorunları yakından müşahade eden Abidin Paşa, aynı zamanda bu problemleri Kur'an ve İslam perspektifinden tahlil ederek etkili ve gerekli çözüm önerileri ortaya koyabilme fırsatı elde etmiştir. *Meâli-i İslâmiyye* adlı eserinde farklı surelerden seçtiği âyetlerin hem Türkçe meâlini hem de bu âyetlerin anlamını izah eden Abidin Paşa; yolsuzluk, rüşvet, görevi hakkıyla yapmama gibi günahların tehlikeli sonuçlarını ve diğer temel toplumsal sorunları sade bir üslup ve herkes tarafından anlaşılan usta bir dil ile ele almıştır. Ayrıca modern dönemde sıklıkla dile getirilen sabır ve cihad kavramlarının güncel hayattaki yansımaları, Müslümanların geri kalma nedenleri ve Batılı devletlerin ilerlemesine etki eden faktörler, fennî ilimlerin yeni buluşlarının Kur'an ve İslam'a aykırı olup olmadığı gibi konulardan bahsetmiş ve bunları âyetlerin tefsiri ışığında anlatmaya çalışmıştır. Açıklamalarını yaparken ferdin ve toplumun gündelik hayatından pratik örnekler serdederek izahlarına ayrı bir zenginlik katmıştır.

1. Hayatı ve Eserleri

Abidin Paşa, Sultan İkinci Abdülhamid döneminde Sivas, Selanik, Adana ve Ankara gibi vilâyetlerde valilik yapmış önemli devlet adamlarından birisidir. Abidin Dino diye de meşhurdur.

Abidin Paşa, 5 Rebiulevvel 1259 (5 Mart 1843) tarihinde, bugün Yunanistan sınırları içinde bulunan Preveze¹ şehrinde doğmuştur. Babası Zeynelabidin Efendi, Arnavutluk Çam² kabilesinden aslen Filatlı³ olup Preveze şehrine yerleşmiştir. Annesi Saliha Hanım ise Margılıç Çapar kabilesindendir.

Abidin Paşa memleketinde çok iyi bir tahsil görmüştür. Önce hususî bir hocadan dersler almış, sonra Preveze'de Kaleiçi Mektebi'nde, ardından şehirde bulunan medreselerden birisinde ve Yanya Rum Zosimea Kolejinde okumuştur. Ayrıca Prevezeli Osman Efendi'den Edebiyat dersleri almıştır. Arapça, Farsça, Yunanca ve Fransızca dillerini öğrenmiş; hesap, Coğrafya ve Kozmografya gibi ilimleri tahsil etmiştir.⁴ 1279 (1863) yılında İstanbul'a giderek

¹ Osmanlı döneminde Adriyatik Denizi kıyısında Yanya vilayetine bağlı bir şehirdir.

² Çamlılar, Yunan soykırımından önce (bugün Yunanistan sınırları içinde) eski Güney Arnavutluk Çamlık (Çameriya) bölgesinin sakinlerindendir.

³ Filat kasabası Yanya vilayetine bağlı olup Osmanlı döneminde Arnavutluk'un güneyinde bulunmaktadır. Bugün Yunanistan sınırları içindedir.

⁴ *Sicill-i Osmani Zeyli*, haz. Mehmed Zeki Pakalın (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 1/161.

devlet hizmetine girmiş, ilk önce Sultan Abdülaziz'in muhafızı olarak çalışmıştır. Daha sonra Preveze ve Narda mutasarrıf muavinliği, merkez kaymakamlığı ve mutasarrıf vekilliği görevlerinde bulunmuştur. Sırasıyla İzmir Hukuk Temyiz Meclisi reisliği, Hukuk Komisyonu başkanlığı, Tekfurdağı ve Varna mutasarrıflığı, İstanbul borsa komiserliği, Diyarbakır, iki defa Sivas, Selânik, Adana, Ankara ve son olarak uzun süre Cezâyir-i Bahr-i Sefîd (Akdeniz adaları) valiliğini yapmıştır. Ayrıca İstanbul'da borsa komiserliği görevi yanında, Osmanlı-Rusya savaşından sonra (1877-1878) Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları Osmanlı topraklarını korumak üzere Sultan II. Abdülhamid tarafından Yanya vilâyetine gönderilmiştir.⁵ Öte yandan 1880 yılında üç ay Haricîye nâzırlığı da yapmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in emriyle iki dereceli mebûs seçimleriyle ilgili bir nizamname taslağı hazırlamıştır.⁶

Abidin Paşa, üstelendiği görevleri başarılı bir şekilde yürütmüş, bu nedenle de gerek devlet nazarında gerek halk nazarında adından övgü ile söz edilmiştir.⁷

Abidin Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in sadık adamlarından birisi olarak tanınmıştır. Padişah'ın ismini anarken onu "Halife-i sultan-ı risalet, mededrês-i âlem-i İslamiyyet, üstad-ı azîm-i siyaset, velî nimet bâ-minnet, âli'l-menkibet es-Sultan el-Gâzî Abdülhamid Han-ı Sâni" diye tebcil ederek anıyordu.⁸ Ancak Bahr-i Sefîd valisi iken II. Abdülhamid'e yazdığı bir mektuptan, onun Haricîye nezaretinden sonra tekrar vali olarak tayin edilmesini bir nevi tenzili rütbe addettiği, bu durumun da kendisini son derece üzdüğü anlaşılmaktadır.⁹

Abidin Paşa, Yemen komisyonu başkanlığı görevini yürüttüğü sırada, 15 Rebiulevvel 1324 (9 Mayıs 1906) tarihinde kalp krizi neticesinde vefat etmiştir. Kabri Fatih Camii haziresinde Gazi Osman Paşa'nın türbesinin bitişiğindedir.¹⁰ Sırf bu durum bile onun devlet nazarında son derece muteber bir şahsiyet olduğunu göstermeye kâfidir.

Abidin Paşa iyi ve başarılı bir devlet adamı olmanın yanında tasavvufa da meyli bulunan bir şahsiyettir. Nitekim kendisi Mevlana'ya bağlı olduğu gibi¹¹ İstanbul'da Merkez Efendi Dergâhı Halvetî¹² postnişini Nûreddin Efendi'ye de intisap etmiştir.

Abidin Paşa yoğun devlet işleri arasında ilim ve ilim adamlarıyla irtibatını hiç koparmamış¹³ ve bunun neticesinde güzel eserler vermiştir. Eserlerinin çeşitliliği onun idarî, edebî, ilmî ve tasavvufî kişiliğini yansıtmaktadır. Nitekim başta *Mesnevî-i Şerif Şerhi* olmak

⁵ Âbidin Paşa, Rus-Osmanlı savaşlarından sonra Arnavut hanedanlarını toplamış ve bu sayede sayıları az olmalarına rağmen Yanya topraklarını koruyabilmişlerdir. Bk. Derviş Hima, *Musavver-i Arnavut*, (İstanbul: Matbaa-ı Şems, 1327/1911), 8.

⁶ İskender Pala, "Âbidin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1988), 1/310.

⁷ İsa Çelik, *Âbidin Paşa (1259/1843-1324/1906)'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 40-43.

⁸ Âbidin Paşa, *Terceme ve Şerhi Kaside-i Bürde* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324), 2-3.

⁹ Hayri Orhun vd., *Meşhur Valile*, (Ankara: İçişleri Bakanlığı Merkez Valiler Bürosu, 1969), 31.

¹⁰ Türbe üzerindeki kitâbede şöyle yazmaktadır: "Eâzîm-i vükelâ ve vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden ve Arnavutluk Hânedânından Dînozâde Âbidin Paşa'nın türbe-i şerîfesidir." Mezar şâhidelerindeki kitâbede de şunlar yazılıdır: "Hüve'l-Bâkî. Uzemâ-yı hükemâ-yı millet-i İslâmiyye ve kudemâ-yı vüzerâ-yı saltanat-ı seniyyeden şârih-i Kaside-i Bürde ve Mesnevi-yi Mevlâna, sâhib-i Meâlî-yi İslâmiyye ve Saâdet-i Dünya, şâir-i güzide zekâ, nâzır-ı umûr-i haricîyye sâbikan Âbidin Paşa'nın ruh-ı pür-fütûhu Cinân-ı cinânda hembezm-i Cenâb-ı Seyyid-i beşer vücûd-i kudsiyyet-nümûdu bu câ-yı cavidânî-nümâda mütevârî-i türâb-ı mağîret makarrıdır. Müşarûnileyh Arnavutluğun Çam kabîle-i Asliyesine, pederinden Dino, vâlidesinden Çapar hânedânlarına mensup idi. Ey zâir-i rikkat nihâd te'lif ve taşîit-i kulûba hasr-ı nakdiye-i hayât eden bu ruhperver rûhâniyet eser-i vezîr-i âsaf nazîre kemâl-i huzûr ve safvetle bir rahmet okuyup hâtırasını yâd ve ruhunu şâd eyle". Bu kitâbelerin çözümünü yapıp bize lütfeden Müfit Yüksel Beyefendiye teşekkür ederim.

¹¹ Âbidin Paşa, *Terceme ve Şerh-i Mesnevi-i Şerif* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1324/1906), 1/3.

¹² Bazı kitaplarda Âbidin Paşa'nın müşîdi şeyh Nureddin Efendi'nin ismi zikredildiğinde "Halvetî şeyhi" ifadesi yanlışlıkla Alevî okunmuştur. Ona dayanarak da Âbidin Paşa ve Dino kabilesinin Alevî oldukları iddia edilmiştir. Bk. Niko Stylos, *Preveziani Abedin Pasha Dino-Poezite e Tij Greqisht dhe Dinat (Dinot)* (Mulheim: Botimet "Pa Kufinj" A. D. R, 2013), 37.

¹³ Orhun vd., *Meşhur Valiler*, 412.

üzere, *Kaside-i Bürde Terceme ve Şerhi, Saâdet-i Dünya, Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât, Meâlî-i İslamiyye ve Âlem-i İslamiyyet Müdafââ*’dır.

2. Tefsir İlmi Açısından *Meâlî-i İslamiyye*

Meâlî-i İslamiyye, Abidin Paşa’nın İslâmî ilimlere vukufiyetini gösteren en önemli eserlerinden birisi olup 1318 (1900) yılında İstanbul’da 356 sayfa halinde basılmıştır. Müellif bu eserde 53 farklı sureden 171 âyetin Türkçe meal ve tefsirini vermiştir. Müellifin seçtiği sureler ve âyetler şunlardır: **Bakara** 2/115; 195; 216; 249; 268-269; 286, **Âl-i İmran** 3/142; 145-146; 159; 169; 200, **Nisâ** 4/79; 110; 114; 135, **Mâide** 5/15-16; 32; 54; **En’âm** 6/11-12; 15-17; 59; 93; 102-103; 116, **A’râf** 7/30-31; 198-199, **Enfâl** 8/17; 40; 45-46, **Tevbe** 9/20-22; 51; 104, **Yûnus** 10/25-26; 56-57; 106, **Hûd** 11/114, **Yûsuf** 12/87, **Ra’d** 13/28-29, **İbrahim** 14/7; 24-27; 31, **Hicr** 15/14-15, **Nahl** 16/90; 119; 125-128, **İsrâ** 17/11; 23-24; 85, **Kehf** 18/119, **Meryem** 19/95, **Hac** 22/77, **Mü’minûn** 23/51; 117-118, **Nûr** 24/22; 35, **Furkan** 25/70, **Şu’arâ** 26/213-220, **Kasas** 28/77; 83; 88, **Ankebût** 29/45; 69, **Rûm** 30/20-24, **Lokmân** 31/17-19; 22; 34, **Secde** 32/17; 30-31; 34-35, **Ahzâb** 33/27; 56; 72, **Sebe’** 34/2; **Fâtır** 35/10, **Yâsîn** 36/77-79, **Zümer** 39/9-10; 18; 22; 33-37; 53; 61-63, **Şûrâ** 42/28; 36-40, **Zuhruf** 43/36-37, **Ahkâf** 46/13-15, **Muhammed** 47/21, **Hucurât** 49/12, **Kâf** 50/16, **Zâriyât** 51/55, **Rahmân** 55/26, **Hadîd** 57/22-23, **Mümtehine** 60/13, **Saff** 61/1-4; 10-13, **Müzemmil** 73/8-10, **Naziât** 79/40-41, **Fecr** 89/27-30. Ayrıca **Fatiha**, **Duhâ**, **İnşirah**, **Kadr**, **Asr**, **Kevser**, **Nasr**, **İhlas**, **Felak** ve **Nâs** surelerinin de tamamının tefsiri yapılmıştır.

Müellif önce sure ismini, âyet numarasını ve Arapça metnini¹⁴ zikretmiş, ardından “Tercüme” veya “Mânâ-i Şerif” başlığı altında âyetin mealine yer vermiştir. Daha sonra “Hikmet” veya “Şerh” başlığı altında âyetin tefsirini yapmış; son olarak da “Ve’l-hâsıl” başlığı altında tefsirin hulasasını vermiştir. Birçok yerde “Hatıra gelebilir ki” diyerek bir meseleye dair bahis açmakta, bu bahis altında dile getirdiği şüphelere ayrıntılı bir şekilde cevap vermektedir.

Abidin Paşa’nın bu eserini geniş halk kitleleri için yazdığı söylenebilir. Nitekim eserde sade ve anlaşılır bir üslup kullanılmıştır. Ayrıca müellif maksadını daha açık olarak anlatabilmek için günlük hayattan çok sayıda örnek vermiştir.

Müellif, kullandığı tefsir kaynaklarının isimlerini vermek yerine “Bazı müfessirîne göre” diyerek örtülü bir ifade kullanmıştır. Birçok yerde fikrini ispat etmek için çokça övdüğü Mevlana’nın *Mesnevi-i Şerifi*’nden beyitler zikretmiş, bazı konularda *Mesnevi*’ye kendi yazdığı şerhten nakillerde bulunmuştur.¹⁵ Ayrıca bazı âyetlerin tefsirini yaparken birçok hadis ile istihsad etmiştir.¹⁶

Müellif ictimai konular yanında kadere rıza, gayba iman, ibadetleri yerine getirme, rûhun hakikati, hakiki vahiy, yalancı vahiy ve şirk gibi itikadî konulara da önemli bir yer vermiş ve zaman zaman felsefe ve fen bilimleri alanına dair meselelere de girmiştir.¹⁷

3. İctimai Tefsir Açısından Abidin Paşa’nın Bazı Düşünceleri

Kur’an-ı Kerim’de önceki ümmetlerin başlarına gelen çeşitli olaylardan söz edildiği gibi nüzul döneminde İslam ümmetinin başına gelen toplumsal olaylardan da söz edilmiştir. Bütün

¹⁴ Yusuf suresi 87’nci ayetinden itibaren eserin sonuna kadar müellif sadece ayetlerin başlangıcını yazmıştır.

¹⁵ Abidin Paşa, *Meâlî-i İslamiyye* (İstanbul: Ma’lumât Kütüphanesi-Tahir Bey Matbaası, 1318/1900), 223-233; 248-278.

¹⁶ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 73-74.

¹⁷ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 169-173; 278.

bu olaylar, Kur'an'a mahsus bir üslupla, Allah'ın değişmeyen toplumsal kanunlarına¹⁸ işaret ederek anlatılmış ve bu anlatımın arkasında insanlar arasındaki ortak olan özelliklere dikkat çekilerek insanların toplumları yönlendiren ilahi kanunları anlayıp ibret almaları ve sorunlarını buna göre çözmeleri hedeflenmiştir. Müfessirlerin, Kur'an âyetlerini kendi yaşadıkları dönemle ilişkilendirme ve onlardan kendi dönemlerinin ictimâî sorunlarına çözümler üretecek şekilde yorumlama çabası her zaman var olagelmıştır. Ancak bunun Kur'an tefsirinde hâkim bir yaklaşıma dönüşmesi 19'uncu yüzyılın sonlarında Muhammed Abduh (ö. 1905) ve daha sonra onun talebeleri olan Muhammed Reşid Rıza (ö. 1935) ve Muhammed Mustafa el-Merağî (ö. 1945) gibi şahsiyetler eliyle gerçekleşmiştir.¹⁹ Bu yaklaşımının en belirgin özelliği Kur'an'ı tefsir ederken müfessirin kendi yaşadığı çağın toplumsal sorunlarına âyetler ışığında çözüm aramasıdır. Böyle bir anlayışın ortaya çıkmasında 19'uncu yüzyılda İslam dünyasının Batı dünyası karşısında içine düştüğü askerî ve siyasî durumdan kaynaklanan sefalet ve çaresizlik durumunun etkisi büyüktür. Kur'an âyetlerini bu gözle yorumlamaya çalışan ulema, İslam ümmetinin içine düştüğü bu halin ana müsebbbinin de İslam'ın bizzat kendisi olmadığını, aksine insanların onun esaslarından kopmalarının doğal bir sonucu olduğunu vurgulamışlardır.²⁰

Osmanlı devletinin son yıllarında bu tür tefsir çalışmalarından etkilenen ve çeşitli dergi ve gazetelerde bu çalışmaları yoğun bir şekilde neşreden çok âlim ve yazar vardır. Mesela *el-Urvetü'l-Vüskâ*'nın ana makaleleri *Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad* dergilerinde Muhammed Abduh'a nispet edilerek Mehmed Akif tarafından tercüme edilmiş ve yayımlanmıştır.²¹

Kanaatimizce, aynı dönemde yaşayan Abidin Paşa da Kur'an-ı Kerim'in güncel bir şekilde anlaşılıp bir hidâyet ve rehber kitabı olarak görülebilmesi için, gramer, kelam ve fıkıh meseleleriyle ilgili detaylardan uzaklaşarak daha geniş kitleleri ilgilendiren yönleriyle âyetleri tefsir etmiştir. Farklı şehirlerde görev yapan bir devlet adamı olması, öte yandan tasavvufî terbiye görmesi, dinî ilimler yanında fen bilimlerine de olan vukufiyeti Abidin Paşa'nın problemleri çeşitli yönlerden ele alabilmesine imkân vermiştir. Nitekim *Meâlî-i İslâmiyye*'de bu çok yönlülük ilk dikkat çeken hususlardan birisidir. Ancak temel olarak onun Müslümanların dinî anlayışları ile dünyaya yaklaşım biçimlerinin ıslahını öncelediği söylenebilir.

3.1. Dinî Anlayışın Islahı

Abidin Paşa yaşadığı dönemde Müslümanların geri kalma sebebinin bizzat İslam'dan değil, aksine Müslümanların din anlayışlarındaki yanlışlardan ve bu anlayışlara dayalı olarak yaptıkları şeylerden kaynaklandığını, bunun sonucunda da onlara bir ümitsizlik ve bir çaresizlik halinin arız olduğunu düşünmektedir. İşte Müslümanların bu ahvalden kurtulabilmeleri için öncelikle ümitlerini yeniden canlandırmaları, bunun için de öncelikle Allah'a yönelip din ve dünya anlayışlarını ıslah etmeleri gerekmektedir.

Abidin Paşa'nın dinî anlayışın sahih temellere oturtulmasını öncelediğini söylemek mümkündür. Bu nedenle o, sabır, cihad, adalet, nafaka, nefis terbiyesi, tövbe ve istiğfar, ilim, israf, ümit ve gayret, tevazû ve güzel sözler söylemek gibi temel dinî kavramlar üzerinde

¹⁸ Mesela Ahzab 33/62 âyetinde, "Bu, Allah'ın daha önce gelip geçenler hakkında koyduğu kanundur. Allah'ın kanununda asla bir değişme bulamayacaksınız"; Yusuf 12/111 âyetinde "Andolsun onların kıssalarında akıl sahipleri için ibretler vardır. Kur'an, uydurulabilecek bir söz değildir; fakat o, kendinden öncekiler için onay, her şey için detaylı açıklama, iman eden toplum için bir rahmet ve bir hidayettir" denilerek Allah'ın toplumları yönlendiren bir takım kanunları olduğuna ve insanların bunlardan ibret almaları gerektiğine dikkat çekilmiştir.

¹⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, (Kahire: Mektebetü Vehbe, 8'nci baskı, 2003), 2/401-404.

²⁰ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 12.baskı, 2014), 58-63.

²¹ Mehmet Suat Mertoglu, "Kur'an'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi, Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, İlim Yayma Vakfı-Kur'an ve Tefsir Akademisi, 399-428.

ayrıntılı olarak durmuştur. Dikkat edildiğinde bu kavramların sosyal hayat ile sıkı bir bağlantısı olduğu görülmektedir. Bu nedenle Abidin Paşa dinî kavramları hem kişiye hem de topluma fayda sağlayacak yönleriyle ele almış, yaşanan hayatta yansımalarını göstermeye çalışmıştır. Nitekim ibadetlerin faydalarından bahsederken onları hem bireysel hem de toplumsal yönleriyle değerlendirmiştir. Kendi ifadesiyle “Cenab-ı Hakk’a yapılan ibadetler iki türdür. Biri kelime-i tevhid, namaz, oruç, hac gibi sadece âmiline mahsûs, diğeri ise sadaka ve zekât vermek, din ve devlet uğruna cihad etmek ve insanlara meşrû şekilde iyilik ve yardım etmek ve bunlara benzer ahlak-ı celile ve cemileden kaynaklayan ef’al-i hayriyyedir. Bu suretle keyfiyyet-i ibadet ve ubudiyet, bâis-i kemâl âli’l-âl olmuş olur.”²²

Abidin Paşa’nın üzerinde hassasiyetle durduğu hususlardan birisi de infak ve sadaka verme konusudur. O, (وأنفقوا في سبيل الله) ifadesini tefsir ederken hak yolunda yapılan infakın hem insana, hem topluma, hem de devlete faydalı olmak üzere üç farklı yönünün bulunduğu dikkat çekmiş, Allah yolundaki infakın izâle-i zarûret, ıslâh-ı memleket, tevsî-i saadet ve icâd-ı muhabbet gibi esaslara dayandığını belirtmiştir.²³ Yani infak bir zarureti gidermeli, memleketi ıslah etmeli, insanların mutluluğunu artırmalı ve onlar arasında sevgi bağlarını güçlendirmelidir. Öte yandan “ويفقوا مما رزقناهم سرا وعلانية” (İbrahim 14/31) âyetinin tefsirinde zekât ve sadaka verme şekli konusunda dikkat çeken bir ifadeye yer vermiştir. Abidin Paşa’ya göre zekât veya sadaka vermenin yolu sadece para ile sınırlı değildir. Çünkü bu tarz bir ödeme yöntemi zekâtın veya sadakanın açıktan verilmesi anlamına gelmektedir. Hâlbuki bunun bir de gizli olanı vardır ki o da bilgi ve söz gibi soyut değerlerin ihtiyaç sahiplerine aktarılmasından ibarettir. Abidin Paşa bu durumu “alenî sadaka para, erzâk ve maddi nesneler gibi, sırrî nafaka ise ilim, zekâ, söz, nasihat ve hayat gibi çeşitli şeylerle olur” sözleriyle dile getirmiştir.²⁴ Onun bu ifadesi, zekât kavramına çok farklı bir boyut getirdiğini göstermektedir. Elbette fıkıh ilmi açısından zekâta böyle bir anlam yüklemek mümkün değildir. Ancak zekâtı, Müslümanların sahip olduğu maddî veya manevî imkânı, o imkâna muhtaç olan kardeşleriyle paylaşması şeklinde düşündüğümüz takdirde Abidin Paşa’nın zekât kavramına yüklediği anlam ayrı bir önem kazanmaktadır. İnfak meselesi dönemin en önemli toplumsal sorunları arasında yer aldığını göz önüne alacak olursak onun zekâta böyle bir anlam yüklemesi, bu problemi dinî bir kavramın anlamını genişleterek çözmeye çalıştığını göstermektedir. Abidin Paşa’nın ثم لا يتبعون (Bakara 2/262) âyetinin tefsirinde sadaka veya zekâtı başa kakmaya örnek olarak vermiş olduğu benzetme ise adeta birilerini hedef alan bir açıklama gibi durmaktadır. Bu da infak meselesinin o dönemde belli başlı sosyal problemlerden birisi olarak görülmesinden kaynaklanabilir. “Sadakayı ezâ ile ifsad etmek ise, sadakayı alacak fakiri ve muhtacı saatlerce güneş, yağmur ve soğuk altında bekletmek veya sadakayı verirken onu azarlamak gibi eylemler ile olur. Fakir zengine muhtaç olduğu gibi zengin de fakire muhtaçtır, çünkü fakir zenginin aynasıdır. Ayna olmayınca insan kendini ve hüsnünü görmekten mahrum kalacağı gibi fakir de olmayınca zengin ehl-i mürüvvet ve icra-i insaniyet etmekten mahrum ve magmûr olacaktır.”²⁵ Bu durumda Abidin Paşa’ya göre sadaka ve zekât, fakir için bir ihtiyaç giderme vesilesi iken zengin için de insan olup olmadığının kıstası olmaktadır.

Sonuç olarak Abidin Paşa’nın infak ve sadaka konuları üzerinde ehemmiyetle durması, bir yandan toplumda bu hususta bazı aksaklıklar görmüş olmasına, öte yandan da bu ibadetin sosyal bünye üzerinde oluşturacağı dinamizmden istifade etmek istemesine dayandığını

²² Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 178.

²³ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 16.

²⁴ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 142.

²⁵ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 25.

söyleyebiliriz. Muhtemelen halkta görülen iktisadi sıkıntılara da bir çözüm olacağını öngörmektedir.

Abidin Paşa'nın üzerinde çokça durduğu bir başka husus da **sabır** kavramıdır. Ona göre sabır sadece Allah'ın kaderine rıza göstermek değildir. Bunun yanında belayı ve musibeti defetmek için çalışmak da sabırdan sayılmaktadır. Yine Allah'a yapılacak ibadetlere karşı sabır gösterildiği gibi insanî vazifelere karşı da sabır gösterilmelidir. Konuyla ilgili görüşlerini serdettiği *أم حسبتم أن تدخلوا الجنة ولما يعلم الله الذين جاهدوا منكم ويعلم الصابرين* (Âl-i İmran 3/142) âyetinin tefsirinde siyasal mücadelelerden yıpranmış Osmanlı toplumuna ümit aşılama çalışmakta, mümkün olduğu kadarıyla çekilen acıların giderilmesi uğrunda çalışmak gerektiğine dikkat çekmektedir. Bilhassa sefer ve cihad zamanlarında düşmana karşı sabır ve sebat göstermeye vurgu yapmaktadır.²⁶

Abidin Paşa *cihad* kavramı üzerinde de ayrıntılı şekilde durmuştur. Konuyla ilgili çok sayıda âyetin tefsirine yer vermiş ve bu âyetlerin tefsirinde gerçek cihadın savaş meydanlarında düşman ile mücadele etmekle sınırlı olmadığını, herkesin üstlendiği vazifeyi hakkıyla yerine getirmesinin de bir cihad olduğunu belirtmiştir. Bu konudaki eksik algıyı tashih etmek maksadıyla “Hakiki cihad nedir?” sorusunu yöneltmiş ve bu soruya “Hem düşman-ı din ve devlet ile meşru surette muharebe etmek hem icrâ-i ibadet ve ifâ-i vazîfe-i insâniyye için çaba ve gayret göstermek, hem de kendi nefsi emmâresine ve şeytana karşı derûnî ve bîrûnî olarak muhalefet ve himmet göstermek demektir”²⁷ diyerek cihadın üç farklı yönüne temas etmiştir. Bunlardan birincisi din ve devlet düşmanlarına karşı muharebe etmek, ikincisi Allah'a ve topluma karşı yükümlülüklerinde gayret göstermek, üçüncüsü de nefsinin gayr-i meşru isteklerine karşı gelmektir. Abidin Paşa'nın cihad kavramına getirdiği bu açılım Hz. Peygamber'in gazvelerden birinin dönüşünde söylediği rivâyet edilen “Küçük cihaddan büyük cihada döndük”²⁸ sözünü hatırlatmaktadır.

Öte yandan Abidin Paşa cihada güncel bir açılım getirmeye de çalışmıştır. Nitekim قال الذين يظنون أنهم ملاقوا الله كم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة باذن الله والله مع الصابرين (Bakara 2/248) âyetinin tefsirinde cihad kavramına kendi katıldığı savaşlarda²⁹ elde ettiği tecrübeler ışığında şöyle bir izah getirmiştir: “Zîra din ve devlet, halk ve millet, muhârib olan kahramanlar ile hıfz ve sıyânet olur ve onlarla tevsî' mekinet ve seâdet ediliyor. Cesur olmayan bir kavim ne kadar zekî ve ganî olursa olsun sonu mağlûb ve perîşân olacağı tarihten malûmdur.”³⁰ Benzer bir şekilde hakiki tevekkülün şartlarının ne olduğunu ele aldıktan sonra cihadın önemini şu şekilde ifade etmiştir: “Rabbânî dileklerine nail olmak için ehl-i iman her halde ve ilâ âhiri'l-ömür mümkün olduğu kadar meşrû şekilde bolca mesai sarfetmeleri gerekir. Zira mesaisiz ve cihadsız saadet ve rahat beklemek ancak bir cehalet ve ahmaklık demektir.”³¹

Abidin Paşa إن الله يأمر بالعدل والإحسان وإيتاء ذي القربى (Nahl 16/90) âyetinde belirtilen emir ve yasakların toplumsal barışı sağlamada ne kadar önemli olduğuna da dikkat çekmiştir. Ona göre bir insan veya bir toplum eğer sadece bu âyet-i celîle ile hareket edecek olursa saadet-i dareyn ve sâha-i irfanda zû'l-cenaheyn olur demiştir. Ardından adaleti, ihsanı ve akrabaya verme bakma kavramlarını tanıtmıştır. Adaleti zulüm etmeden herkesin hakkını vermek veya

²⁶ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 44-45.

²⁷ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 83.

²⁸ Beyhakî, *Kitabü'z-Zühû'l-Kebîr*, nşr. Amir Haydar, (Beyrût: Darü'l-Cinân, 1987), hadis numarası: 373, s. 165.

²⁹ Âbidin Paşa, Rus-Osmanlı savaşlarından sonra Arnavut hanedanlarını toplamış ve bu sayede sayıları az olmalarına rağmen Yanya topraklarını koruyabilmişlerdir. Derviş Hima, *Musavver-i Arnavut* (İstanbul: Matbaa-i Şems, 1327/1911), 8.

³⁰ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 22-23.

³¹ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 119.

hakkını ibkâ etmek, ihsanı ise farzların îfâsı ve ahlak-i hamide ile insaniyet vazifelerinin icrası olarak tarif etmiştir. Akrobaya bakmak ise meşrû şekilde onlara yardım edip sadaka vermektir. Ancak tüm insanlar hilkatte hemcins ve birader olduklarından muhtaç olan akraba Müslüman olmasa da tüm insanları kapsadığını söylemiştir.³² Abidin Paşa'nın bu ifadeleri, farklı dinlere mensup insanlardan oluşan Osmanlı toplumu göz önüne alındığında sosyal barışı tesis etme açısından daha da bir önem arz etmektedir.

3.2. Dönemin bazı sorunlarına karşı yaklaşım tarzı

Abidin Paşa, Meâlî-i İslâmiyye eserinin büyük bir kısmını iman ve itikat ile ilgili konulara ayırmıştır. Öyle anlaşıyor ki Abidin Paşa, görev veya başka vesilelerle dolaştığı farklı bölgelerde edindiği tecrübeler ışığında, Müslümanların maneviyat konusunda ciddi bir sorun yaşadıklarını düşünmüştür. Bu sebeple de tefsiri yapmak üzere seçtiği âyetlerin çoğu iman ve maneviyatla ilgilidir.

3.2.1. Mürşid-i kâmil kimdir?

Dinî hayatın sağlam temeller üzerine bina edilebilmesi için yaşantısı ile fertlere ve topluma örnek teşkil edecek kişilerin ne kadar önemli olduğu aşîkârdır. Abidin Paşa bu durumu, başlarında bir komutan bulunmadığı takdirde askerlerin savaşmaları nasıl imkânsız ise, önlerinde bir mürşid-i kâmil bulunmadığı takdirde insanların da manevî bakımdan kendilerini yetiştirmelerinin imkânsız olduğu şeklinde izah eder. Ancak burada en önemli problem kimin mürşid-i kâmil olduğunun tespitinde yatmaktadır. Kılık kıyafetiyle, dış görünüşüyle ve ben mürşid-i kâmilim demesiyle bir insanın mürşid-i kâmil olamayacağına dikkat etmek gerekir. Abidin Paşa'ya göre bir mürşidde şu nitelikler bulunmalıdır: “Mürşidi teşkil eden akıl ve zekâ, ahlak-i hamide, iman-ı tâm ve ibadât-ı mefrûzadır. Bu sıfat-i celile bir adamda olup olmadığı onun büyüdüğü ve bulunduğu şehir ve kasabada âdil ve muttakî olanlardan tahkik ile anlaşıyor.”³³ Bu ifadeden anlaşıldığı üzere topluma önderlik edecek insanların akıl ve zekâ bakımından, ahlâkî davranış bakımından, dinî yaşantı bakımından onların tamamından önde olması gerekir. Öte yandan bu vasıfları taşımak da tek başına yeterli değildir, çevresindeki insanların da o kişinin bu faziletlerine şahit olması ve şahitlik etmesi gerekir. Abidin Paşa'nın koyduğu bu ölçüler bugün de geçerliliğini koruması bakımından önemlidir.

3.2.2. Yolsuzluk ve rüşvet

Abidin Paşa'nın anlayışına göre imanî ve İslâmî vazifelerin ifâ edilmesi ibadetlerle sınırlı değildir. Aksine insan üstlendiği her **görevi dürüstlük**le yapmalı ve o görevde halkın hukukuna riâyet etmelidir. Bu dürüstlük ve hukukun çok açık şekilde çiğnendiği durumların başında yolsuzluk ve rüşvet gelir. Müellif belki de görevleri esnasında gördüğü olaylardan hareketle özellikle rüşvet ve yolsuzluk yoluyla para kazanmanın ortaya çıkardığı problemlere birkaç yerde temas etmiştir. Mesela الصراط المستقيم (Fatiha 1/5) âyetinin tefsirinde sırat-ı müstakimi, bir memurun haksız şekilde para kazanmaması, hiçbir insana haksızlık etmemesi ve elinden geldiği kadar halkın hukukunu muhafaza etmesi olarak açıklamaktadır. Ayrıca sırat-ı müstakim, bir insanın üstlendiği vazifenin hayırlı neticeler getirmesi için kavlen ve fiilen çalışması, yani kendi ifadesiyle “ibadet ve vazife-i müterettibe-i insaniyyeyi bihakkın ifâ etmesi” demektir.³⁴ Öte yandan Mesnevi-i Şerif şerhinde rüşvetle ilgili şöyle demiştir: “Bir hâkim ve memur için namusun en kalın ve en çirkin perdesi rüşvet denilen aşağılık

³² Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 147-148.

³³ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 44.

³⁴ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 7-8.

perdesidir.”³⁵ Görüldüğü üzere Abidin Paşa, sırat-ı müstakim ifadesini soyut bir şekilde İslam diyerek açıklamak yerine, toplumdaki bir problemten hareketle müşahhas olarak açıklamayı tercih etmiştir. Şüphesiz onun bu açıklaması sırat-ı müstakim lafzının bir karşılığı değildir. Ancak yapılan bir yanlışın sırat-ı müstakim ile bağdaşamayacağını göstererek Allah’ın insanı sırat-ı müstakime iletmesinin, kişinin bu yola aykırı olan davranışlardan vazgeçmesiyle olabileceğini beyan etmektedir.

3.2.3. İslam ümmetinin geriliği

Abidin Paşa’nın yaşadığı dönemde İslam ümmeti zor bir sınavdan geçiyordu. Bir taraftan Osmanlı topraklarının bir kısmını kaybederken, diğer taraftan da ümmet günden güne daha derin bir ümitsizlik içine düşüyordu. Abidin Paşa, *Meali-i İslamiyye*’de, İslam ümmetini düştüğü bu ümitsizlik halinden çıkaracağı kanaat getirdiği için istiğfar ve tövbe etmek, hakikî cihad yapmak, sabır ve sebat göstermek, vazife-i diniyye ve insaniyyeyi yerine getirmek gibi konular üzerinde sıkça durmuştur. Bu nedenle Abidin Paşa’nın sırası geldikçe Müslümanların düştükleri durumdan çıkmaları için dua ve ibadetlere devam etmeleri yanında çok çalışmalarının da gerektiğini tekrar tekrar dile getirmiştir. Mesela اهدنا الصراط المستقيم (Fatih 1/5) âyetini tefsir ederken, dua, zikir ve ibadet gibi kavramları pasif eylemler haline getirmeyip pratik hayata da taşınmaları gerektiğini vurgulamıştır. Dünyevî işlerdeki çabaların ve duaların nasıl olması gerektiğini şu örnekle açıklamıştır: “İnsanın Cenab-ı Hüda’ya olan duası hem kavli ve hem fiilî olur. Kavlen olan ibadet ve duaların faydaları çok olacağına hiç şüphe yoktur, ama asıl ibadet ve dua fiilen edilir. Mesela ziraat için iki kişiye beşer dönüm arazi verilirse onlardan biri muktezâ-i akıl ve mûcib-i emr-i ilahiye binaen beş dönümünü zer’ edip ve zer’ ile ilgili icraatta bulunsa ve diğeri tâm ikdam etmeyip vaktini ed’iye-yi şifâhiyye ile geçirse tab’an ve fiilen çok çalışanın fiilî duası makbul ve mahsule nail olur ve çalışmayanın duası gayr-i makbûl kalır.”³⁶ Yine ümmetin düşmanlardan kurtuluşu, meydana gitmeyip “İlahî! Ne kadar düşman varsa cümlesini mahvü telef buyur”³⁷ gibi sadece kavli dualar ile mümkün olmadığı “lazım tedbirleri alarak bizzat meydana gidip düşman-i din ve devlete karşı velev yalnız cihad ederek mert olanlar” ile olacağını söylemiştir. Maksudı doğru anlaşılın diye bu örneklerden sonra müellif şu uyarıyı da yapmıştır: “Amma namaz ve sair zikr-i mefrûz ve meşrudan zinhâr ayrılmalma, zira ayrılana şeytan karîn olup kendisini perişan ve bednişân eyley.”³⁸

Abidin Paşa, toplumun ıslahını fertlerin hem maddî hem manevî alandaki gayretlerinde görmektedir. Nitekim *ومن يرد ثواب الدنيا نؤته منها ومن يرد ثواب الآخرة نؤته منها* (Âl-i İmran 3/145) âyetinin tefsirini ele alırken, âdil olması yönüyle Allah Teala’nın insanın sarfettiği çabasına göre mükafaat verdiğini belirtmiştir. Avrupalılar dünyevi lezzetlere meyilli oldukları için bu uğurda gayret edip yeni buluşlar getirmişlerdir. Onların bu buluşları sırf gayretlerinin bir neticesidir. Abidin Paşa sözü Müslümanların geri kalmalarının Kur’an ve İslam ile ilgisinin olup olmadığına getirir ve konuyla ilgili şu açıklamaları yapar. Ziraatla uğraşan ve ziraatın hakkını veren biri ve yanında kavli dualar ile meşgul olan ancak ziraatla uğraşmayan diğeri bir kişi varsa Allah’ın hangisine mahsul vereceğinde şüphe yoktur. Müslümanların dünyevî işlerde geri kalmalarının sebebi İslamiyet’ten kaynaklanmadığı gibi Avrupalıların ilerlemeleri de Hristiyanlığın etkisiyle değildir. Nitekim Endülüs Müslümanları buna örnektir. “Eğer dînimiz dünyevî saadetine ve meşrû lezzetlerine mâni olsaydı İspanya’da asırlarca bulunmuş Müslüman

³⁵ Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, 1/75.

³⁶ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 10-11.

³⁷ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 10-11.

³⁸ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 10-11.

Arapların meydan-ı medeniyette ilerlememesi ve Hristiyan Avrupalıların o asırlarda geri kalmaması iktizâ ederdi” demiştir.³⁹

3.3. Âyetlerin tefsirinde ortaya koyduğu idarî-siyasî boyutlar

Daha önce de belirtildiği üzere Abidin Paşa başarılı bir devlet adamıydı. Üstlendiği görevlerde, yaptırdığı binalarda ve yazdığı eserlerde devlet adamı kimliğini görmek mümkündür. *Meâlî-i İslamiyye* adlı eserinde de bazı âyetlerin tefsirinde bir devlet adamı olarak idarî ve siyasî yönünü ortaya koyan çok sayıda açıklamaları göze çarpmaktadır. Mesela الرحمن الرحيم (Fatiha 1/2) âyetinin tefsirinde **merhamet** kavramını ele alırken şu açıklamaları yapmaktadır: “Merhametin iki büyük niteliği vardır: Biri alenî merhamet, diğeri örtülü merhamettir. Alenî merhamet hem insana ve hem de sair layık olan hayvanata ızdırıp zamanında veya ondan öncesinde ve sonrasında merhametli hissiyat ile davranmak ve o merhameti fiilen ve kavlen izhar etmek demektir. Örtülü merhamet ise adaleti ve gereken siyasetin icrasını yerine getirmek demektir. Siyasetin icrasında meşru iktidar sahibi bir veya birkaç kişiye hapis veya başka meşru şekilde tedbî ve ceza verirse, görünüşte bu merhamet değil şiddet muamelesi olarak anlaşılabilir. Fakat akıl sahibi olanlar görünüşte bu şiddetli siyasetin, merhametin özü olduğunu iyi bilirler. Çünkü cezaya çarptırılanların hem günahları düşmüş ve terbiye olmuş hem de halleri diğer insanlara bir ibret ve ders olmuşlardır. Binaenaleyh bu şekilde benî beşer hıfz edilmiş ve korunmuş, dolayısıyla insaniyet için büyük bir merhamet gerçekleştirilmiştir.”⁴⁰ Abidin Paşa’nın bu açıklamaları ona göre, ferde duyulan acıma hissinin cezaları uygulamada insanı zaafa düşürmemesi gerektiğini, aksi takdirde toplumun bundan daha büyük zarar göreceğini, cezayı uygulamada ise hem ferdin hem de toplumun yararı bulunduğunu göstermektedir.

Abidin Paşa siyasal hayatta önemli olan bir başka husus olarak فاعف عنهم واستغفر لهم (Âl-i İmran 3/159) âyetinin tefsirinde **meşvereti** ele almıştır. Âyetin, Uhud savaşı öncesinde cereyan eden olaylar üzerine indirilmiş olmasına binaen müellif sehve ve hataya düştüğü halde samimi olarak hataları tekrar etmeyenlere karşı şiddet göstermek ve o hata yüzünden onlarla bir daha meşveret yapmamak ve görüşlerini dinlememek hem dinimizde hem de siyasette yanlış bir şey olduğunu söylemiştir. Ardından hayatta ve özellikle siyaset işlerinde meşveretlerin ne kadar önemli ve faydalı olduğunu şu sözleriyle dile getirmiştir: “Doğru bir insanın nur-i aklı yanar bir muma benzemektedir. Bir odayı aydınlatması için bir yerinde üç-dört mum yansa o odanın daha fazla aydınlanacağına şüphe yoktur.” Ancak cahil, münafık ve hainleri dinleme veya her görüşü bilâ-tedkîk kabul etme durumunda meşveretin bir faydası olmayacaktır.⁴¹

Abidin Paşa, tövbe ve pişmanlık ile siyaset arasında da ilgi çeken bir bağlantı kurmuştur. Konuyla ilgili görüşlerini التوبة عن عباده أن الله يقبل التوبة عن عباده (Tevbe 9/104) âyetinin tefsirinde insanın işlendiği günahlardan sonra tövbe etmenin faziletlerinden bahsederken dile getirmiştir. Abidin Paşa, **tövbe ve nedamet** göstermenin sadece ruhanî olarak değil günlük hayatta ve siyasette faziletli ve çok faydalı olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “Siyasette ve hatta aile işlerinde bu büyük esas, yani tövbe ve nedameti kabul etmek ayn-ı hikmettir. Mesela yolsuz harekâta bulunan birisi, sabıka ahvaline dayanarak, eğer hakikaten nâdim ve pişman olup hükümetin merhametine veya pederin ve velinin lûtfuna iltica ederse o kişinin gösterdiği nedameti reddetmeyip kemal-i hikmet ve ikdam-ı tâm ile kabul edilmelidir... Eğer böyle bir nedamet

³⁹ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 48.

⁴⁰ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 4-5.

⁴¹ Paşa, *Meâlî-i İslamiyye*, 54-55.

sadece cezadan kurtulmak ve mekr-i hile için yapılmışsa zaten o da çok yakın zamanda belli olacaktır.”⁴²

Sonuç

Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nin önemli devlet adamlarından Abidin Paşa birçok farklı şehirde valilik görevinde bulunmuştur. Sultan Abdülhamid son yıllarına kadar kendisini devlet hizmeti içerisinde tutmuş ve çalışmalarından memnuniyet duymuştur. Ancak Abidin Paşa'nın başarılı devlet adamı kimliğinin yanında ortaya koyduğu ilmi çalışmaları da dikkat çekmektedir. *Meâli-i İslamiyye* adlı eserinde ele aldığı konulara bakıldığında onun tefsir alanına da ilgisi ve önemli bir katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın son döneminde tefsir alanında telif edilen birçok eser ve risalede olduğu gibi, bu eseri Abidin Paşa'nın Müslümanların hayatındaki bazı dinî ve içtimaî sorunları ele alıp onlara yönelik bir çözüm bulma amacıyla yazdığını söyleyebiliriz. Bu yönüyle eser, toplumsal meseleleri inceleyen ve çözüm önerileri sunan ciddi bir araştırma hüviyetine sahiptir.

Eserde iman ve itikada dair değerlendirmeler de yer almış, karşılaştığı güncel sorunları da müellif, bu temel çerçeveye oturtmaya çalışmıştır. Bu sebeple Abidin Paşa söz konusu eserinde, İslamiyet'in yüksek değerlerinden hiçbir zaman vazgeçmeme, dinî anlayışları ve kavramları doğru bir şekilde anlama ve dünyevî işlerinde şer'i sınırları koruyarak ciddi çabalar sarf etme gibi konuları pratik hayattan çeşitli örneklerle birlikte ele almıştır. Kişisel ve toplumsal ibadetlerin algılanması, hakikî sabır ve cihadın ne olduğu, bunların güncel hayatta uygulanması, adalet ve merhametin icra edilmesi, Müslümanların ahlâkî hastalıklar ve aykırı davranışlardan vazgeçmesi gerektiği gibi konulardan da sık sık bahsetmiştir. Müellif, bu eserde bir nevi Kur'an-ı Kerim'in güncel hayatta nasıl anlaşılıp uygulanabileceği ve onun âyetlerinden hikmet ve feyz alarak insanların dinî ve içtimaî sorunlarının nasıl çözülebileceğini göstermeye çalışmıştır. Bütün bunları anlatırken seçtiği âyetin mecrâsına, lafız, mana ve muhtevasına bağlı kalmış ve âyetin içerdiği hikmetlerden uzaklaşmamıştır. Ayrıca müellif, seçtiği âyetlerin meâlini sade bir üslup ve anlaşılır bir dil ile sunmayı başarmıştır.

Netice olarak ele aldığı âyetleri güncel meselelere atıf yaparak yorumlamaya çalışan, kendi tecrübelerini de yansıtarak Osmanlı toplum yapısı ve siyasetindeki sorunların nasıl düzeltilebileceği üzerine yorumlarda bulunan Abidin Paşa, *Meâli-i İslamiyye* adlı bu eserinde bir devlet adamı olmasının yanı sıra güzel bir eğitim ve tasavvufî terbiye gördüğünü, dinî ilimler yanında fen bilimlerine de vukufiyet kesp ettiğini açıkça göstermiştir. Bu açıdan söz konusu eser, dönemin çok yönlü içtimai tefsir çalışmalarının önemli bir örneğini teşkil/temsil etmekte ve araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

Kaynakça/References

- Abidin, Paşa. *Meali-i İslamiyye*, İstanbul: Ma'lumât Kütüphanesi-Tahir Bey Matbaası, 1318.
- Abidin, Paşa. *Terceme ve Şerhi Kaside-i Bürde*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324/1906.
- Abidin, Paşa. *Terceme ve Şerh-i Mesnevi-i Şerif*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1324/1906.
- Beyhaki, *Kitabü'z-Zühdü'l-Kebîr*, nşr. Amir Haydar, Beyrüt: Darü'l-Cinân, 1987.
- Çelik, İsa. *Abidin Paşa (1259/1843-1324/1906)'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

⁴² Paşa, *Meâli-i İslamiyye*, 122-123.

Hima, Derviş. *Musavver-i Arnavut*, İstanbul: Matbaa-i Şems, 1327/1911.

Mertoğlu, Mehmet Suat. “Kur'an'ın Güncel Olaylarla İlişkilendirilmesi, Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Mecmuası Çerçevesinde Osmanlı Son Döneminde Sosyo-Politik Tefsir Yaklaşımı”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, *İlim Yayma Vakfı-Kur'an ve Tefsir Akademisi*, 2013, 2/399-428.

Orhun, Hayri, Belek, Mehmet, Kasaroğlu, Celal, *Meşhur Valiler*, Ankara: İçişleri Bakanlığı Merkez Valiler Bürosu, 1969.

Pakalın, Mehmed Zeki. *Sicill-i Osmanî Zeylî*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.

Pala, İskender. “Abidin Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Stylos, Niko. *Preveziani Abedin Pasha Dino-Poezitë e Tij Greqisht dhe Dinat (Dinot)*, Mulheim A. D. R: Botimet “Pa Kufin”, 2013.

Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 12.baskı, 2014.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 8. baskı, 2003.